

РОЗВІДКИ

Олександр Любич

●

ТОРГІВЛЯ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Розвиток сільського господарства і промисловості на початку ХІХ ст. зумовив поглиблення суспільного поділу праці, господарську спеціалізацію окремих районів Російської імперії. Це сприяло розширенню внутрішнього ринку, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі, зростанню буржуазних відносин у всіх сферах суспільного виробництва.

Звичайно, такі процеси не могли оминати Чернігівщину - регіон традиційної ярмаркової торгівлі, наявність якої свідчила про існування досить розвинених ринкових відносин і була показником росту торгівлі та внутрішнього ринку. Загалом в Чернігівській губернії в першій чверті ХІХ ст. за рік проводилося 111 ярмарків у 44 селищах, а вже в 1845 році їх кількість зросла до 203 ярмарок, або майже удвічі, що ще раз підтверджує швидкий процес становлення ринкових відносин. Стационарна торгівля на селі була недостатньо розвинута, сільське ж населення потребувало промислових виробів, швидко розвивалася і зростала питома вага сільських і містечкових кустарних промислів, вироби яких можна було реалізувати тільки на дрібних ярмарках і торгах, а недостатня густота транспортної мережі тільки сприяла їх кількісному зростанню. Ярмаркова торгівля проводилася в усіх 15 повітах губернії. Характерно, що в місцевостях з більшою густиною населення кількість ярмарків була значно вищою. Як правило, вони концентрувались у басейнах річок Дніпра та Десни, але найбільше - у Ніжинському, Сосницькому та Новозибківському повітах. Збут товарів мав напрям на південь та на південний-захід, доходив до Бессарабії та не розповсюджувався на схід [1, С. 206].

Найбільше ярмарків у губернії відбувалося навесні, перед посівними роботами та після них, потім восени, менше всього влітку та взимку. Привабливими днями проведення ярмарків навесні були свята св. Миколи (9 травня), Трійці, Вознесіння, а також час «средностя» та «преполовиння» (на четвертому та третьому тижні Великого посту), восени - на свята Покрови, Різдва Богородиці, Воздвиження, Михайлова чуда (8 листопада) і Іоанна Богослова (26 вересня), влітку були ярмарки на Петра і Павла та найбільше на Успіння (15 серпня), а взимку - в день св. Миколи (6 грудня), на Масляній та на Новий рік.

На ярмарках і торгах реалізувалися найрізноманітніші товари. З Чернігівщини тут продавали вироби з глини та посуд, парцеляну, папір, сукно, шерстяні тканини, прості дерев'яні вироби. Товари з інших регіонів завозились по Дніпру та Десні, іноді доставлялися волоком з Брянського повіту Курської губернії. Переважно це було залізо, чавун, скло та кришталі.

Особливістю ярмаркової торгівлі на Чернігівщині було перевищення ввозу товарів з Росії над вивозом. Це пояснювалось тим, що торгівля місцевими сільськогосподарськими товарами проводилася, як правило, без посередництва ярмарків. Зокрема, тютюн, худобу і сало збували за межами ярмарків [2]. Ціни на ярмарках і торгах були кредитними (кредит надавався здебільшого на шість місяців) [3].

На малих сільських ярмарках і торгах проводилася переважно роздрібна торгівля, базари поступово перетворювалися у місця збуту товарів повсякденного вжитку та худоби. Але із зростанням купецьких капіталів, швидким втягуванням у ринкові відносини селянських і поміщицьких господарств усе більшого значення в першій половині XIX ст. почала набувати оптова торгівля, яка потребувала великих ярмарків. Їх, як правило, обслуговували українські та російські купці. Майже всіх московських купців, краснорядців, а також заводчан, які пропонували товар на Чернігівщині, має сенс називати тільки продавцями, тому що самі вони на ярмарках і торгах нічого не купували. Господарі-прасоли із слобід Чернігівської губернії збирали мануфактурні та інші вироби в роздріб невеликими партіями і тут же продавали їх оптом. Не було суворого розмежування торгівців на фабрикантів, заводчиків або купців, на тих, хто продає товар з перших або з других рук. На дрібних і на так званих «чорних» ярмарках, на торгах і базарах значну роль відіграло місцеве селянство.

Покупцями на ярмарках і торгах Чернігівщини були в основному міські покупці, караїми, євреї, вірмени, слобожани, офени, або володимирці, торгівки руські та єврейські. Міським покупцем (термін прийнятий в тогочасній торгівлі) називався роздрібний міський місцевий купець, який володів нерухомістю. Здебільшого це були вихідці з Великоросії. Караїнам з Таврійської губернії уряд надавав більші пільги та привілеї порівняно з євреями, а купцям інших народів - більші кредити. Євреї купували мануфактуру з Росії та місцеві прасольські товари і вивозили за кордон, майже вся іноземна сучасна торгівля належала їм. Вірмени - міські купці з Нахичевана та Астрахані. Офени були хоодаками і рознощиками, які мали офіційну назву торговий селянин, і жили в селах Ковровського та Вязниковського повітів Володимирської губернії. В першій половині XIX ст. на Чернігівщині вони замінили купців Орловської губернії в торгівлі з поміщиками. Тільки деякі торгували в містах, як наприклад, ковровський купець Чернишов, що мав постійну лавку в Чернігові [4].

Слобожанами називали мешканців старообрядних слобід Мглинського, Новозибківського, Суразького і Стародубського повітів Чернігівської губернії, які ще в XVII ст. були переселені Петром I на Чернігівщину з Польщі. Раніше були відомі своєю підприємливістю в Розколі, а в першій половині XIX ст. стали не менш відомі заняттям підприємливістю і торгівлею. Прикладом може слугувати посад Клинци, де працювало до 22 суконних, шерстяних і льняних фабрик, сім з яких мали парові машини. Посад вів торг пенькою і різним прасольським товаром, який збирали по всій Україні і Новоросії та продавали за кордон через Ригу і Ковно [5, С. 105].

Слобожан Чернігівщини називали ще й прасолами. Прасольство - це збір з перших рук, від перших виробників однорідних предметів сільського промислу, що був розсіяний по руках виробників і сам по собі, одноосібно, не мав великого значення і цінності. Прасольський товар - товар збірний (наприклад, щетина - один пучок у одного селянина, інший - у другого). Хоодаки - прасоли були посередниками між селянином і купцем. Інколи слобожан називали коробочниками і ходебщиками, тому що вони не використовували транспорт, а ходили і носили свій товар у коробах. Прасольством займалися чернігівські слобожани, мешканці м. Рашівка Гадяцького повіту, іноді селяни Курської і Воронізької губерній [6].

До покупців красного товару належали також російські, малоросійські і єврейські торгівки. Купці їм роздавали товари, які не вдалося продати на попередніх ярмарках, а також такі, що вийшли з моди. Торгівки розпродавали їх на ярмарках і торгах в роздріб, сидячи на тротуарах, стільцях та стовпцях, і після відрахування відсотка на свою користь приносили виручку господарю.

Важливим залишалося питання формування адміністрацій, що відали торгівлею. Його початок відноситься до часів Катерини II, коли в 1779-1780 рр. працювала спеціальна комісія з комерції. Нею були зібрані дані, що стали обґрунтуванням рішення не створювати спеціальні органи, оскільки через потребу в обміні ярмарки і торги виникали самостійно. Якщо ж така необхідність виникала, місцевим органам надавалося право звертатись із заявою до сенату за дозволом на відкриття ярмарку. Для малих, місцевого значення ярмарків і торгів було достатньо дозволу генерал-губернатора. Це положення залишалося у силі до 1864 року, тобто до введення земських установ.

Торгівля на ярмарках проводилася без митного збору та гільдійських податків, незалежно від обсягу привезеного товару і виторгу. Платилося лише «містове» - за

зайняте місце на площі. Це стимулювало міське населення і купців брати участь у торгах. Селяни, не маючи можливості заплатити «містове», нерідко подавали скарги до сенату. Врешті, їх було звільнено від сплати «містового» за торгівлю своїми продуктами. Більше того, на місцеві органи покладались обов'язки піклуватися про заохочення на ярмарки і торги осіб із продуктами для попередження підвищення цін на товари першої необхідності. У містах і селах ярмаркові та базарні площі перебували у підпорядкуванні міського чи сільського самоврядування, рідше - у власності приватних осіб. Оскільки для місцевих властей обтяжливо було утримувати торговельні площі (обладнувати лавки й балагани), вони нерідко віддавали їх під заставу в відкупне утримання на конкурсній основі. Розмір застави залежав від прибутковості даної площі.

Зазвичай в одній лавці разом продавали різні товари, один був додатком до іншого. В оптових лавках із залізом продавали також бичову, з цукром збували папір, поряд з голочним або галантерейним товаром розміщувалась фарба, поряд із склом і кришталем - меблі. Це призвело до того, що раніше присвоєні назви деяким товарам інколи вводили в оману.

Так, наприклад, голочним товаром називали різний галантерейний товар простої роботи і низької якості: селянські сережки, обручки, намисто, заколки, кишенькові книжки і т.п. Досить важко визначити, що розумілося під назвами бакалійщина і москотільщина. Інколи ці товари називали руськими, тоді як бакалію - якщо під нею розуміти сухі фрукти та ягоди - отримували з Туреччини, Греції та Малої Азії, а москотіль - тобто коріння і фарби - також з-за кордону, здебільшого через порт у Петербурзі.

Найвідомішими з ярмарків Чернігівщини першої половини XIX ст. були Хрестовоздвижинський в м. Кролевець і Всеїдний у м. Ніжин, відкриті відповідно в 1646 р. і 1657 р. На них привозили товари навіть з далеких місць, таких як Силезія або Кавказ [7, С. 60].

Ніжинський Всеїдний ярмарок (працював до 1847 р.) заснували греки, яких було звільнено від усіх служб і повинностей універсалом Б.Хмельницького від 2 травня 1657 року в м.Чигирині. Греки і вірмени Ніжина, серед яких найзаможнішими були брати Анастасій Павлович та Микола Павлович Зосими, здебільшого привозили товари з Туреччини. Участь в ніжинській торгівлі брали також московські, болховські, белевські купці та прасоли з старообрядних слобід Чернігівської губернії.

З Росії до Ніжина привозили хутро, лляні, пенькові та шерстяні вироби, коломенки, полотно, тік, рибу, з Криму - сіль та овечі шкури, через суходольний кордон з Гданська (Данцига) - голландське, французьке та англійське сукно, золото, із Східної Пруссії - французькі і німецькі шерстяні тканини, ситець, панчохи, полотно та інше, з Лейпцига - порцеляну, галантерею, шовкові і шерстяні вироби, з Граца - коси, з Бреславаля - просте силезьке сукно, з Італії, через Угорщину і Польщу - різні венеціанські та шовкові товари, з Туреччини через Молдавію і Польщу з Янина - шовк варений, з Туркова - червоний кумач, з Архипелагу - різні вина, бакалію, дерев'яне масло [8].

Таким було становище до видання тарифу 1822 року. Ніякий урядовий захід в Росії не призвів до такого перевороту в побуті та промисловості, як він. За цим тарифом різко підвищувалось мито на закордонні товари, і на внутрішньому ринку утверджувалось монопольне становище російських фабрикантів. Розвиток торгівлі на Чернігівщині почав супроводжуватись швидким завоюванням її російськими купцями і фабрикантами. У Московській, Володимирській та Костромській губерніях було створено цілу мануфактурну округу, сотні тисяч рук прийшли в рух, сотні фабрик виробляли велику кількість товарів, що потребували збуту. Чернігівщина була готовим великим ринком, значення місцевих ярмарків та торговельних пунктів різко зменшилось.

Міста та ярмарки, раніше сильні торгівлею іноземними товарами, значно занепадали (Ніжинський Всеїдний ярмарок припинив існування в 1847 р.) і навпаки набули сили ті ярмарки й торгові місця, які й раніше були важливими для збуту російських товарів, ті пункти, що були ближчі до нового ринку й віддаленіші від конкуренції з іноземними товарами та контрабанди. Головним пануючим товаром стали красні, або руські мануфактурні вироби. За застосуванням товару ярмарки розділились на літні та зимові, вони почали отримувати значення не за відпуском місцевих сирих виробів, а за привозом товарів з півночі.

У Кролевеці найвідомішим був Хрестовоздвижинський ярмарок, який офіційно

розпочинався 14 вересня, закінчувався 28-го, інколи раніше, бо купці хотіли скоріше потрапити на Покровський ярмарок у Харкові. За офіційними даними, обороти ярмарку у Кролевеці були більші, ніж на всіх інших ярмарках Чернігівщини, що надавало йому право на четверте місце в Україні після Хрещенського в Харкові, Іллінського в Полтаві та Корінного в Корінній Пустині Курської губернії [9].

Кролевець - це крайній західний пункт, що належав до російського ярмаркового колеса, на півночі таким пунктом був Курськ, на півдні - Полтава або навіть Єлисаветград. Він пов'язував великоросійську північно-східну ярмаркову діяльність з торгівлею північно-західних губерній. Кролевецький ярмарок був важливим через ввіз до Чернігівської губернії російських мануфактурних товарів, торгівлю із західними та білоруськими губерніями як збірний середній пункт між московськими фабриками і західними споживачами, і навпаки - мануфактурні товари, куплені на цьому ярмарку, розповсюджувалися по Чернігівщині, Київщині та Волині, Могильовській, Мінській і Вітебській губерніях.

Особливою рисою торгівлі в Кролевеці було те, що в ній брала участь більша кількість покупців з Білорусії, ніж на інших ярмарках, що там розпочинали торговельний рік слободські прасоли Чернігівської губернії, які були головними покупцями мануфактурних товарів. На ярмарку був цілий єврейський суконний ряд з 12 лавок, що вели оптову торгівлю, у роздріб євреї продавали велику кількість товарів безпосередньо з возів. До Кролевеця євреї привозили багато сукна та шерстяних матерій з фабрик Заходу, торгували і галантерейним товаром іноземного, здебільшого віденського виробництва, та голландським полотном. Цей ярмарок був останнім оптовим для євреїв в Україні. Після Кролевецького були Покровський у Харкові, Введенський у Сумах та Хрещенський у Харкові - три ярмарки, де євреї не мали права вільної торгівлі. Тому Кролевецький зростав за рахунок припливу єврейських купців. У першій половині XIX ст. їх кількість доходила до 767 душ. Вони привозили із собою велику кількість грошей [10, С.152].

Краснорядний і чорний ярмарки у Кролевеці займали велику територію, що складалася з двох площ, розділених соляними крамницями й зручних для торгівлі. Але у 1817 році всі лавки згоріли внаслідок пожежі і не були відновлені через брак коштів. Чорний ярмарок Кролевеця славився значною кількістю щепного товару. В цьому відношенні Чернігівська губернія мала пріоритет порівнянно з іншими українськими губерніями. Адже, крім лісів у її північних повітах, вона отримувала деревину по Десні з Брянського та Жиздринського повітів, з усього Полісся.

У другій чверті XIX ст. збут товарів на Кролевецькому ярмарку збільшився удвічі порівняно з минулими роками. Якщо у 1845 р. було привезено товарів на 3 028 750 крб. і продано на 1 837 200 крб., то в 1854 р. відповідно на 5 754 891 крб. і на 3 492 410 крб. [11, С.390]. Таке зростання торгівлі пов'язане з тим, що після перенесення Іллінського ярмарку з Ромен до Полтави вся торгівля, необхідна для постачання краю, сконцентрувалась у Кролевеці. Там купували товари для Чернігівської, Мінської, Могильовської та Вітебської губерній.

У 1820-х роках кріпосницьке господарство вступило в смугу затяжної аграрної кризи, що тривала майже два десятиліття. В її основі лежали насамперед екстенсивні способи землеробства і малопродуктивна панщинна праця селян-кріпаків у поміщицькому господарстві. Криза виявилась у відносній перепродукції хліба через падіння цін на нього на європейському ринку. Поглибленню кризи особливо сприяв повільний ріст внутрішнього ринку, а також неорганізованість транспорту, що ускладнювало перевезення хліба та інших сільськогосподарських продуктів. Щоб зберегти прибутки, поміщики збільшували ціни на продукцію. Вартість пшениці зросла з 2 крб. 57 коп. за чверть у 1828 р. до 5 крб. 43 коп. у 1834 р. і 6 крб. 35 коп. у 1847 році [12, С.100]. Це призводило до того, що значна кількість сільськогосподарських товарів, які перебували в руках поміщиків, не знаходила збуту.

Серйозним гальмом для розвитку торгівлі, як і раніше, був транспорт, який протягом усієї першої половини XIX ст. залишався на надзвичайно низькому рівні. В 1843 р. у Чернігові на ринку продавали борошно по 20 коп. сріблом за пуд, а в містечку Гомель те ж саме борошно - по 1 крб. сріблом за пуд [13, С. 313].

Торгівля ж на Чернігівщині, незважаючи на несприятливі умови, продовжувала розвиватися, що відбилося в подальшому зростанні суспільного поділу праці,

господарській спеціалізації регіону та розширенні внутрішнього ринку, збільшенні товарного виробництва і вдосканаленні капіталістичних відносин [14, С. 102].

Таким чином, у першій половині XIX ст. зросла перевага російського купецтва в торгівлі Чернігівщини: торгівля ця росла значною мірою коштом привозу чимраз більшої кількості товарів з центральної Росії (переважно текстилю і металевих виробів). У містах і на селі ярмарки залишалися основною формою торгівлі. Державні органи тримали торгівлю під опікою. Створення річних ланцюгів ярмаркової торгівлі свідчило про формування всеросійського ринку. Залежність Чернігівщини від Росії в цей період зростала.

Джерела та література:

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, Кн. 5. - 1874. - С. 206.
2. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО) - Ф. 163. - Оп. 1. - Спр. 1.
3. Китченко О. О торговых и торговых пунктах в Малороссии // Черниговские губернские Ведомости. - 1852. - № 50.
4. ДАЧО - Ф. 127. - Оп. 13. - Спр. 47. - Арк. 1349.
5. Черниговские губернские ведомости. - 1847. - № 19. - С. 105.
6. Скалецкая О.Ю. Русско-украинско-молдавские экономические связи в 70-х гг. XVIII - нач. XIX вв. - М., 1986.
7. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Україна в першій половині XIX ст. - К., 1939. - С. 60.
8. ДАЧО - Ф. 127. - Оп. 1. - Спр. 2577.
9. Бережков М. Город Нежин в начале XIX века. - Нежин, 1895.
10. Кеппен П.П. Девятая ревизия. - СПб., 1857. - С. 152.
11. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. - СПб., 1858. - С. 390.
12. Ястребов Ф. Вказана праця - С. 100.
13. Варнеко О. До історії залізничного транспорту. - К., 1927. - С. 313.
14. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. - К., 1962. - С. 102.

Микола Виговський

УКРАЇНСЬКИЙ ЕСЕР ЮРІЙ ОЗЕРСЬКИЙ: КЕРІВНИК УКРНАУКИ ПРИ НАРКОМОСІ УСРР

Сучасна історична наука в Україні вирізняється активним формуванням напрямку біографістики, тобто дослідженням науково-теоретичної спадщини та громадсько-політичної діяльності відомих і забутих особистостей. Характерно, що з'ясування життєвого шляху відбувається в контексті соціальної історії та повсякденності, суперечливих вузлів суспільного розвитку. Висвітлюються не лише досягнення, а й недоліки, навіть якщо йдеться про видатні постаті нашої минувшини. Українське суспільство позбавляється лабет тоталітаризму, рабської психології, хамелеонства, тому критично переглядає героїчні і трагічні уроки історії.

В історіографії проблем партійно-радянської номенклатури постать Ю.І. Озерського згадується побіжно,¹ але в деяких біографічних розвідках і мемуарно-документальних виданнях його діяльність, роль і місце в культурно-освітньому житті УСРР набули дещо ширшого висвітлення. Він чомусь не потрапив до збірника статей, опублікованого 1992 р. у зачаткованій Інститутом історії України НАНУ серії «Реабілітовані історією» на противагу його колегам по Народному комісаріату освіти УСРР (НКО УСРР) - О.Я. Шумському, А.А. Хвилі, О.А. Полоцькому.² Юрій Іванович також належав до верхівки номенклатури культурно-освітніх установ, відтак про нього писали, коли досліджували малоз'ясовані питання життя і творчості науково-педагогічної інтелігенції,³ у тому числі західноукраїнської.⁴ Його зараховують до жертв політичного терору в УСРР 1930-х рр.,⁵ хоча колишньому есерові Озерському вдалося уникнути арешту 1935 та 1937 рр. за «справами боротьбистів», коли репресій зазнали О.А. Полоцький, М.П. Любченко, А.А. Хвиля, В.Д. Кузьменко,⁶ які свого часу уособлювали керівну ланку Наркомосу УСРР та його галузевих підрозділів. Досліджуючи біографію